

व्याकरणम्

{ अवधेयम् : व्याकरणात्मकेऽस्मिन् भागे निर्धारित-पाठ्यक्रमाद् अतिरिक्तोऽपि अंशः सन्धि-समास-कारकादिषु (विषयस्य पौर्वापर्य-ज्ञानानुरोधात् प्रतिपादने पूर्णत्वानुरोधात् च) निविष्टः वर्तते, अतोऽत्र शिक्षकैः छात्राणां कृते यथावश्यकम् उपयोगः विधीयताम् । }

सन्धिः

सन्धिशब्दस्य व्युत्पत्तिः — सम् उपसर्गपूर्वकात् दुधाब् (धा) धातोः “उपसर्गे घोः किः” इति सूत्रेण ‘कि’ प्रत्यये कृते सन्धिरिति शब्दो निष्पद्यते ।

सन्धिशब्दस्य परिभाषा — ‘वर्णसन्धानं सन्धिः’ अर्थात् द्वयोः वर्णयोः परस्परं यत् सन्धानं मेलनं वा भवति तत्सन्धिरिति कथ्यते ।

पाणिनीयपरिभाषा — ‘परः सन्त्रिकर्षः संहिता’ अर्थात् वर्णानाम् अत्यन्तनिकटता संहिता इति कथ्यते । यथा— सुधी+उपास्यः इत्यत्र ईकार-उकारवर्णयोः अत्यन्तनिकटता अस्ति । एतादृशी वर्णनिकटता एव संस्कृतव्याकरणे संहिता इति कथ्यते । संहितायाः विषये एव सन्धिकार्ये सति ‘सुध्युपास्यः’ इति शब्दसिद्धिर्जायते ।

सन्धिभेदाः — संस्कृतव्याकरणे सन्धेः त्रयो भेदाः सन्ति । ते इत्थं सन्ति —

- (१) अच्सन्धिः(स्वरसन्धिः) ।
- (२) हल्सन्धिः(व्यंजनसन्धिः) ।
- (३) विसर्गसन्धिः ।

अच्सन्धिः

यदा द्वयोः स्वरयोः सन्धानं मेलनं वा जायते, तत् सन्धानं स्वरसन्धिः अच्सन्धिः वा कथ्यते । अत्र अच्सन्धौ स्वरस्य स्थाने आदेशो भवति । स्वरसन्धयोऽष्टविधाः भवन्ति । तथा हि —

१. यण्-सन्धिः ।	}	एतयोः सन्ध्योः पूर्वस्य एकस्यैव वर्णस्य स्थाने आदेशो भवति ।
२. अयादि-सन्धिः ।		
३. गुणसन्धिः ।	}	पञ्चस्वपि सन्धिषु पूर्वस्य परस्य च स्थाने एकादेशो भवति ।
४. वृद्धिसन्धिः ।		
५. सवर्णदीर्घसन्धिः ।		
६. पूर्वरूपसन्धिः ।		
७. पररूपसन्धिः ।		
८. प्रकृतिभावः ।		अत्र आदेशाभावो भवति ।

(१) यण्सस्थिः —

“इको यण्चि” इत्यनेन सूत्रेण संहितायाः विषये अचि परे सति पूर्ववर्तिनः इकः स्थाने स्याद् यण्। माहेश्वरसूत्रानुरूपं इ/ई, उ/ऊ, ऋ/ऋ, लृ एते वर्णाः इक् वर्णाः इति कथ्यन्ते। एवमेव य्, व्, र् ल् एते वर्णाः यण्वर्णाः इति कथ्यन्ते। उपरिलिखितानाम् इक्वर्णानां स्थाने अधोलिखिताः यण्वर्णाः यत्र क्रमशः भवन्ति, तत्र जायते यण् सन्धिः। इदानीं क्रमशः एतेषां स्थितिः उदाहरणानि च दीयन्ते —

(अ) इ/ई+अच्=य्+अच्

अति +	उत्तमः	= अत्युत्तमः
इति +	अत्र	= इत्यत्र
इति +	आदि	= इत्यादि
इति +	अलम्	= इत्यलम्
यदि +	अपि	= यद्यपि
प्रति +	एकम्	= प्रत्येकम्
नदी +	उदकम्	= नद्युदकम्
स्त्री +	उत्सवः	= स्त्र्युत्सवः
सुधी +	उपास्यः	= सुध्युपास्यः

(आ) उ/ऊ+अच्=व्+अच्

अनु +	अयः	= अन्वयः
सु +	आगतम्	= स्वागतम्
मधु +	अरिः	= मध्वरिः
गुरु +	आदेशः	= गुर्वादेशः
साधु +	इति	= साधिविति
वधू +	आगमः	= वध्वागमः
अनु +	आगच्छति	= अन्वागच्छति

(इ) ऋ/ऋ+अच्=र्+अच्

पितृ +	ए	= पित्रे
मातृ +	आदेशः	= मात्रादेशः
धातृ +	अंशः	= धात्रंशः
मातृ +	आज्ञा	= मात्राज्ञा
भ्रातृ +	उपदेशः	= भ्रात्रुपदेशः
मातृ +	अनुमतिः	= मात्रनुमतिः
सवितृ +	उदयः	= सवित्रुदयः
पितृ +	आकृतिः	= पित्राकृतिः

(इ) लृ+अच्=लृ+अच्

लृ + आकृतिः	= लाकृतिः
लृ + अनुबन्धः	= लनुबन्धः
लृ + आकारः	= लाकारः
लृ + आदेशः	= लादेशः

(२) अयादिसम्भिः —

“एचोऽयवायावः” इत्यनेन सूत्रेण संहिताविषये अचि परे “एच्” इत्यस्य स्थाने अयादिः आदेशः भवति । माहेश्वरसूत्रानुरूपं क्रमशः ए, ओ, ऐ, औ इति वर्णाः “एच्” कथ्यन्ते । एतेषां चतुर्णा स्थाने क्रमशः अय्, अव्, आय्, आव् इति भवन्ति । एतेषां क्रमशः स्थितिः उदाहरणानि च प्रस्तूयन्ते —

(अ) ए+अच्=अय्+अच्

ने + अनम्	= नयनम्
कवे+ ए	= कवये
हरे + ए	= हरये
शे + अनम्	= शयनम्
हरे + एहि	= हरयेहि
चे + अनम्	= चयनम्

(आ) ओ+अच्=अव्+अच्

पो + अनः	= पवनः
भो + अनम्	= भवनम्
विष्णो + इह	= विष्णविह

(इ) ऐ+अच्=आय्+अच्

गै + अकः	= गायकः
नै + अकः	= नायकः
सै + अकः	= सायकः
गै + अन्ति	= गायन्ति

(ई) औ+अच्=आव्+अच्

भौ + उकः	= भावुकः
पौ + अकः	= पावकः
असौ+ अयम्	= असावयम्
अग्नौ+ इह	= अग्नाविह
भौ + अयति	= भावयति
इन्दौ + उदिते	= इन्दावुदिते ।

(३) गुणसंधि: —

“आद् गुणः” इत्यनेन सूत्रेण संहिताविषये अ/आ वर्णतः परे इ/ई, उ/ऊ, ऋ/ऋ, लृ वर्णेषु विद्यमानेषु पूर्वपरयोः स्थाने गुण-एकादेशः (अ, ए, ओ) भवति । इदानीं क्रमशः एतेषां स्थितिः उदाहरणानि च प्रस्तूयन्ते —

(अ) अ+इ=ए

उप + इन्द्रः	= उपेन्द्रः
गज + इन्द्रः	= गजेन्द्रः
न + इति	= नेति
देव + इन्द्रः	= देवेन्द्रः
विकल + इन्द्रियः	= विकलेन्द्रियः
राम + इतिहासः	= रामेतिहासः

(आ) आ+इ=ए

महा+ इन्द्रः	= महेन्द्रः
तथा+ इति	= तथेति
यथा + इच्छम्	= यथेच्छम्
यथा+ इष्ट	= यथेष्ट

(इ) अ+ई=ए

गण + ईशः	= गणेशः
सर्व + ईशः	= सर्वेशः
सुर + ईशः	= सुरेशः
दिन + ईशः	= दिनेशः

(ई) आ+ई=ए

रमा + ईशः	= रमेशः
गङ्गा + ईश्वरः	= गङ्गेश्वरः
उमा + ईशः	= उमेशः
महा + ईशः	= महेशः

(उ) अ+उ=ओ

सूर्य + उदयः	= सूर्योदयः
पर + उपकारः	= परोपकारः
वृक्ष + उपरि	= वृक्षोपरि
हित + उपदेशः	= हितोपदेशः
पुरुष + उत्तमः	= पुरुषोत्तमः

(ऊ) आ+उ=ओ

परीक्षा + उत्सवः = परीक्षोत्सवः
महा + उदयः = महोदयः
आ + उदकान्तम् = ओदकान्तम्
गङ्गा + उदकम् = गङ्गोदकम्

(ऋ) अ+ऊ=ओ

अत्यन्त + ऊर्ध्वम् = अत्यन्तोर्ध्वम्
एक + ऊन = एकोनः
गगन + ऊर्ध्वम् = गगनोर्ध्वम्

(ऋ) आ+ऊ=ओ

मायया + ऊर्जस्वि = माययोर्जस्वि
महा + ऊर्णम् = महोर्णम्

(लृ) अ+ऋ=अर्

कृष्ण + ऋष्टिः = कृष्णर्षिः
ग्रीष्म + ऋतुः = ग्रीष्मर्तुः
वसन्त + ऋतुः = वसन्तर्तुः
राज + ऋषिः = राजर्षिः

(ए) आ+ऋ=अर्

महा + ऋषिः = महर्षिः
ब्रह्मा + ऋषिः = ब्रह्मर्षिः
महा + ऋष्टिः = महर्षिः

(ऐ) अ/आ+लृ=अल्

तव + लृकारः = तवल्कारः
मम + लृकारः = ममल्कारः
तव + लृदन्तः = तवल्दन्तः

(४) वृद्धिसन्धिः —

“वृद्धिरेचि” इत्यनेन सूत्रेण संहिताविषये अ/आ वर्णतः परे ‘एच्’ (ए, ओ, ऐ, औ) विद्यमाने सति पूर्वपरयोः स्थाने वृद्धिरेकादेशः (आ, ऐ, ओ) भवति। अधुना क्रमशः एतेषां स्थितिः उदाहरणानि च प्रस्तूयन्ते-

(अ) अ/आ+ए=ऐ

जन + एकता = जनैकता
एक + एकः = एकैकः
अत्र + एकमत्यम् = अत्रैकमत्यम्

राज + एषः	= राजैषः
बाला + एषा	= बालैषा
तथा+ एव	= तथैव
गंगा+ एषा	= गंगैषा
सदा+ एव	= सदैव

(आ) अ/आ+ओ=औ

वन + ओषधिः	= वनौषधिः
जल + ओघः	= जलौघः
गंगा + ओघः	= गंगौघः
महा + ओजसः	= महौजसः
बिम्ब + ओष्टी	= बिम्बौष्टी

(इ) अ/आ+ऐ=ऐ

देव + ऐश्वर्यम्	= देवैश्वर्यम्
दीर्घ + ऐकारः	= दीर्घैकारः
नृप + ऐश्वर्यम्	= नृपैश्वर्यम्
महा + ऐश्वर्यम्	= महैश्वर्यम्

(ई) अ/आ+औ=औ

कृष्ण + औत्कण्ठयम्	= कृष्णौत्कण्ठयम्
तव + औदार्यम्	= तवौदार्यम्
जन + औचित्यम्	= जनौचित्यम्
राम + औत्सुक्यम्	= रामौत्सुक्यम्
महा + औषधिः	= महौषधिः
मम + औदासीन्यम्	= ममौदासीन्यम्

(उ) अ/आ+ऋ/ऋ=आर्

प्र + ऋच्छति	= प्राच्छति
कम्बल + ऋणम्	= कम्बलार्णम्
दश + ऋणः	= दशार्णः
सुख + ऋतः	= सुखार्तः
वसन + ऋणम्	= वसनार्णम्

(५) सर्वर्णदीर्घसम्भिः —

“अकः सर्वे दीर्घः” इत्यनेन सूत्रेण संहिता-विषये ‘अक्’ प्रत्याहारस्य परे सर्वे अचि सति पूर्वपरयोः स्थाने दीर्घ-एकादेशः भवति। अत्र क्रमशः एतेषां स्थितिः उदाहरणानि च प्रस्तूयन्ते —

(अ) अ/आ+अ/आ=आ

दैत्य + अरिः = दैत्यारिः
शश + अङ्गः = शशाङ्गः
गौर + अङ्गः = गौराङ्गः
विद्या + आलयः = विद्यालयः
रत्न + आकरः = रत्नाकरः
यथा + अर्थः = यथार्थः
विद्या + अभ्यासः = विद्याभ्यासः
विद्या + अर्थी = विद्यार्थी

(आ) इ/ई+इ/ई=ई

श्री + ईशः = श्रीशः
इति + इव = इतीव
अति + इव = अतीव
रवि + इन्द्रः = रवीन्द्रः
परि + ईक्षा = परीक्षा
गौरी + ईशः = गौरीशः
महती + इच्छा = महतीच्छा

(इ) उ/ऊ+उ/ऊ=ऊ

विष्णु + उदयः = विष्णूदयः
भानु + ऊष्मा = भानूष्मा
गुरु + उपदेशः = गुरुपदेशः
वधु + उत्सवः = वधूत्सवः
भानु + उदयः = भानूदयः
मधु + उत्तमम् = मधूत्तमम्

(ई) ऋ/ऋ + ऋ/ऋ=ऋ

होतृ + ऋकारः = होतृकारः
पितृ + ऋणम् = पितृणम्
कर्तृ + ऋणि = कर्तृणि
कर्तृ + ऋद्धिः = कर्तृद्धिः

(६) पूर्वरूपसम्भिः —

“एडः पदान्तादति” इत्यनेन सूत्रेण पदान्ताद् एडोऽति परे पूर्वरूपयोः स्थाने पूर्वरूपमेकादेशो भवति ।
अयं भावः – पदान्ताद् एकाराद् ओकाराच्च अति परे (ए+अ अथवा ओ+अ अस्यामवस्थायाम्)

पूर्वपरयोः स्थाने पूर्वरूपमेकादेशो भवति । अकारस्य पूर्वरूपमेकादेशो सति अकारस्य स्पष्टप्रतिपत्तये '५' इति अवग्रहचिह्नं प्रयुज्यते । उदाहरणानि —

(अ) ए+अ=ए (पदान्ताद् एकाराद् अति परे पूर्वरूपमेकादेशः)

अन्ते + अपि = अन्तेऽपि

ते + अत्र = तेऽत्र

हरे + अव = हरेऽव

मे + अन्तिके = मेऽन्तिके

दीर्घे + अहनि = दीर्घेऽहनि

(आ) ओ+अ=ओ (पदान्ताद् ओकाराद् अति परे पूर्वरूपमेकादेशः)

विष्णो+ अत्र = विष्णोऽत्र

सो + अवदत् = सोऽवदत्

रामो + अहसत् = रामोऽहसत्

को + अपि = कोऽपि

(७) पररूपसन्धिः —

१. “एङ्गपररूपम्” इत्यनेन सूत्रेण अवर्णान्तादुपसर्गादेवादौ धातौ परे पूर्वपरयोः स्थाने पररूपमेकादेशः स्यात् ।

अयं भावः — अवर्णान्तादुपसर्गाद् एकारादौ धातौ परे, ओकारादौ धातौ परे च पूर्वपरयोः स्थाने क्रमशः एकारः ओकारश्च पररूपमेकादेशो भवति । अयं सूत्रः वृद्धेः अपवादः । उदाहरणानि —

(अ) अ+ए=ए (अवर्णान्तादुपसर्गाद् एकारादौ धातौ परे पूर्वपरयोः स्थाने एकारः पररूपमेकादेशः)

प्र+एजते=प्रेजते

(आ) अ+ओ=ओ (अवर्णान्तादुपसर्गाद् ओकारादौ धातौ परे पूर्वपरयोः स्थाने ओकारः पररूपमेकादेशः)

उप+ओषति=उपोषति

२. ‘शकन्ध्वादिषु पररूपं वाच्यम्’ इत्यनेन वार्तिकेन शकन्धु-आदिषु शब्देषु टिभागस्य पररूपमेकादेशः स्यात् ।

अयं भावः — शकन्धु-आदीनां शब्दानां निर्माण-प्रक्रियायां टिभागस्य (शब्दस्य अन्तिम-अचः प्रभृति भागस्य) पररूपमेकादेशः स्यात् । उदाहरणानि

(अ) शक+अन्धुः

शक् अ (टिभागः)+अन्धुः = (टिभागस्य पररूपमेकादेशो) शक् अन्धुः = शकन्धुः

मनस्+ईषा = मन् अस् (टिभागः)+ईषा = (टिभागस्य पररूपमेकादेशो) मन्+ईषा = मनीषा

(आ) कर्क+अन्धुः= कर्क् अ+अन्धु = कर्कन्धुः

(इ) कुल+अटा = कुल् अ+अटा = कुलटा

(ई) पत्+अञ्जलिः = पत् अत्+अञ्जलिः = पतञ्जलिः

हलसन्धिः

यदा व्यञ्जनात् परे व्यञ्जनम् अथवा स्वरः आयाति तदा हलसन्धिः भवति ।

(१) श्चुत्व सन्धिः- स्तोः श्चुना श्चुः । अर्थः - सकारतवर्गयोः शकारचवर्गभ्यां योगे शकारचवर्गो स्तः ।

व्याख्या- यदा स् त् थ् द् ध् न् इत्येते वर्णाः श् च् छ् ज् झ् ज् इत्येतेषां वर्णानाम् पूर्वम् पश्चात् वा आयान्ति तदा स् त् थ् द् ध् न् इत्येतेषां वर्णानां स्थाने क्रमशः श् च् छ् ज् झ् ज् इत्येते वर्णाः भवन्ति । यथा-

स्त्	+	चित्	=	सच्चित्
रामस्	+	चिनोति	=	रामश्चिनोति
हरिस्	+	शेते	=	हरिश्चेते
शार्ङ्गिन्	+	जय	=	शार्ङ्गिञ्जय
रामस्	+	च	=	रामश्च
कस्	+	चित्	=	कश्चित्
उद्	+	ज्वलः	=	उज्ज्वलः

(२) षुत्व सन्धिः= षुना षुः । अर्थः - स्तोः षुना योगे षुः स्यात् ।

व्याख्या - यदा स् त् थ् द् ध् न् इत्येते वर्णाः ष् ट् द् ड् ह् ण् इत्येतेषां वर्णानाम् पूर्वं पश्चाद् वा आयान्ति तदा स् त् थ् द् ध् न् इत्येतेषां वर्णानां स्थाने क्रमशः ष् ट् द् ड् ह् ण् इत्येते वर्णाः भवन्ति । यथा-

तत्	+	टीका	=	तट्टीका
रामस्	+	षष्ठः	=	रामष्ष्ठः
रामस्	+	टीकते	=	रामष्टीकते
चक्रिन्	+	ढौकसे	=	चक्रिणढौकसे
पेष्	+	ता	=	पेष्टा
राष्	+	त्रम्	=	राष्ट्रम्
उद्	+	डयनम्	=	उड्डयनम्
इष्	+	तः	=	इष्टः

(३) जश्त्व सन्धिः — झलां जशोऽन्ते । अर्थः - पदान्ते झलां जशः स्युः ।

व्याख्या- पदान्ते झल् प्रत्याहारान्तर्गतवर्णानां (वर्गस्य १, २, ३, ४ वर्णानां श् ष् स् ह् वर्णानां च) स्थाने जशप्रत्याहारस्य (ज् ब् ग् ड् द्) वर्णाः भवन्ति । यथा-

वाक्	+	ईशः	=	वागीशः
जगत्	+	ईश	=	जगदीशः
षट्	+	आननः	=	षडाननः
दिक्	+	अम्बरः	=	दिगम्बरः
अच्	+	अन्तः	=	अजन्तः

सुप्	+	अन्तः	=	सुबन्तः
षट्	+	दर्शनम्	=	षट्दर्शनम्
दिक्	+	गजः	=	दिग्गजः

(४) चर्त्वं समिथः — खरि च। अर्थः — खरि परे झलां चरः स्युः।

व्याख्या — खरि (वर्गस्य १, २, श॒ ष॑ स॑) परे झलां (वर्गस्य १, २, ३, ४ श॒ ष॑ स॑ ह॑) स्थाने चर्

(क् च॑ द॑ त॑ प॑ श॑ स॑) प्रत्याहारस्य वर्णाः भवन्ति। यथा—

सद्	+	कारः	=	सत्कारः
विपद्	+	कालः	=	विपत्कालः
सम्पद्	+	समयः	=	सम्पत्समयः
ककुभ्	+	प्रान्तः	=	ककुप्रान्तः
उद्	+	पत्रः	=	उत्पत्रः

(५) अनुस्वार-समिथः — मोऽनुस्वारः। अर्थः — मान्तस्य पदस्यानुस्वारः स्याद् हलि।

व्याख्या— पदान्तस्य मकारस्य स्थाने अनुस्वारः आदेशो भवति हलि (व्यञ्जने) परे। यथा—

हरिम्	+	वन्दे	=	हरि वन्दे
गृहम्	+	गच्छति	=	गृहं गच्छति
दुःखम्	+	प्राजोति	=	दुःखं प्राजोति
त्वम्	+	पठसि	=	त्वं पठसि
अहम्	+	धावामि	=	अहं धावामि
सत्यम्	+	वद	=	सत्यं वद

(६) परस्वर्णसमिथः —

(६.१) यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा — यरः पदान्तस्यानुनासिके परेऽनुनासिको वा स्यात्।

व्याख्या— अनुनासिकव्यञ्जनेषु परेषु पदान्ते स्थितानां वर्गीयव्यञ्जनानां स्थाने तद्वर्गीयपञ्चमो वर्णः (अनुनासिकः) विकल्पेन भवति। उदाहरणानि —

(ग्=ङ्)	वाग्+मूलम्	=	वाङ्मूलम्/वाग्मूलम्
(ङ्=ण्)	षट्+मयूखाः	=	षण्मयूखाः/षट्मयूखाः
(द्=न्)	एतद्+मुरारिः	=	एतन्मुरारि/एतद्मुरारिः

(६.२) प्रत्यये भाषायां नित्यम् (वा.)— अनुनासिकादौ प्रत्यये परे पदान्ते स्थितानां वर्गीयव्यञ्जनानां नित्यमेव अनुनासिकः आदेशो भवति। उदाहरणानि —

(द्=न्)	चिद्+मयम्	=	चिन्+मयम्	=	चिन्मयम्।
	तद्+मात्रम्	=	तन्+मात्रम्	=	तन्मात्रम्।
(प्=म्)	अप्+मयम्	=	अम्+मयम्	=	अम्मयम्।

(६.३) अनुस्वारस्य ययि परस्वर्णः — अनुस्वारस्य ययि परे परस्वर्णः स्यात्।

व्याख्या- अनुस्वारस्य स्थाने यय् प्रत्याहारान्तर्गतेषु वर्णेषु परेषु तत्तद्वर्गस्य पञ्चमो वर्णः
(परस्वर्णादिशः) भवति। यवले परे तु यूँ वूँ लूँ इत्यादेशो भवति। उदाहरणानि -

(ऽ > ङ्)	अं+कितः	=	अङ्ग+कितः	=	अङ्कितः
(ऽ > च्)	मुं+चति	=	मुज्+चति	=	मुञ्चति
(ऽ > ण्)	मुं+डनम्	=	मुण्+डनम्	=	मुण्डनम्
(ऽ > न्)	नं+दति	=	नन्+दति	=	नन्दति
(ऽ > म्)	कं+पते	=	कम्+पते	=	कम्पते

(६.४) वा पदान्तस्य- पदान्तस्य अनुस्वारस्य यथि परे परस्वर्णादेशो वा स्यात्।

व्याख्या- पदान्तस्य अनुस्वारस्य स्थाने यय्वर्णेषु परेषु तत्तद्वर्गस्य पञ्चमवर्णादेशो विकल्पेन भवति। इदमवधेयम्- उपसर्गः सर्वोऽपि सुबन्तः। अतः तस्य पदत्वम्। उदाहरणानि —

(ऽ > ङ्)	त्वं+करोषि	=	त्वङ्ग+करोषि	=	त्वङ्करोषि/त्वं करोषि।
(ऽ > च्)	शत्रुं+जयति	=	शत्रुज्+जयति	=	शत्रुञ्जयति/ शत्रुं जयति।
(ऽ > म्)	सं+पृक्तौ	=	सम्+पृक्तौ	=	सम्पृक्तौ/संपृक्तौ।
(ऽ > यूँ)	सं+यमः	=	सयूँ+यमः	=	सयूँयमः/ संयमः।
(ऽ > वूँ)	सं+वत्सरः	=	सवूँ+वत्सरः	=	सवूँवत्सरः/संवत्सरः।
(ऽ > लूँ)	सं+लापः	=	सलूँ+लापः	=	सलूँलापः/संलापः।

(६.५) तोर्लि- तवर्गस्य स्थाने लकारे परे परस्वर्णः स्यात्।

व्याख्या- तवर्गस्य स्थाने लकारे परे परस्वर्णो लकारादेशो भवति। तत्र नकारस्य स्थाने अनुनासिकलङ्कारो भवति। उदाहरणानि —

(द=ल्)	तद्+लयः	=	तल्+लयः	=	तल्लयः।
(त्=ल्)	जगत्+लयः	=	जगल्+लयः	=	जगल्लयः।
(न्=ल्)	विद्वान्+लिखति	=	विद्वालूँ+लिखति	=	विद्वाल्लिँखति
(त्=ल्)	जहत्+लक्षणा	=	जहल्+लक्षणा	=	जहल्लक्षणा
(त्=ल्)	विलसत्+लङ्का	=	विलसल्+लङ्का	=	विलसल्लङ्का

विसर्गसम्भिः —

यदा विसर्गस्य स्थाने किमपि परिवर्तनं भवति तदा सः विसर्गसम्भिः इति कथ्यते।

(१) सत्त्वसम्भिः - विसर्जनीयस्य सः

अर्थः - खरि परे विसर्जनीयस्य सः स्यात्

व्याख्या- विसर्गस्य स्थाने सकारो भवति खरि (वर्गस्य १, २, श॒ ष॑ स॑) परे। यथा -

विष्णुः+त्राता = विष्णुस्त्राता

रामः+च = रामश्च

धनुः+टङ्कार = धनुष्टङ्कारः

निः+छलः = निश्छलः

(२) विसर्गसन्धिः - वा शरि

अर्थः - शरि परे विसर्गस्य विसर्गो वा स्यात्।

व्याख्या- विसर्गस्य स्थाने विकल्पेन विसर्गादेशो भवति शरि (श् ष् स्) परे। यथा -

हरिः+शेते = हरिः शेते/हरिश्शेते

निः+सन्देहः = निःसन्देहः/निस्सन्देहः

नृपः+षष्ठः = नृपःषष्ठः/नृपष्ट्यः

(३.१) उत्वसन्धिः - अतो रोरप्लुतादप्लुते।

अर्थः - अप्लुतादतः परस्य रोरुः स्यादप्लुतेऽति।

व्याख्या- ह्रस्वात् अकारात् उत्तरस्य रोः (रेफस्य स्थाने) उकारादेशो भवति ह्रस्वे अकारे परे।

विशेषः - अः+अ इति स्थिते विसर्गस्य स्थाने ओकारस्य मात्रा भवति, अन्तिमस्य अकारस्य च स्थाने अवग्रहः (५) भवति। अर्थात् उत्वसन्धेः अनन्तरं गुणसन्धिः पररूपसन्धिः च भवतः। यथा -

कः+अपि = कोऽपि

रामः+अवदत् = रामोऽवदत्

रामः+अयम् = रामोऽयम्

(३.२) उत्वसन्धिः - हशि च।

अर्थः - अप्लुतादतः परस्य रोरुः स्याद्द्वशि।

व्याख्या- ह्रस्वात् अकारात् उत्तरस्य रोः (रेफस्य स्थाने) उकारादेशो भवति हशि (वर्गस्य ३, ४, ५, ह् य् व् र् ल्) परे।

विशेषः - अ+हर् (वर्गस्य ३, ४, ५, ह् य् व् र् ल्) इति स्थिते विसर्गस्य स्थाने ओकारस्य मात्रा भवति। अर्थात् उत्वसन्धेः अनन्तरं गुणसन्धिः भवति। यथा-

शिवः+वन्द्यः = शिवो वन्द्यः

रामः+हसति = रामो हसति

बालः+याति = बालो याति

ब्रुधः+लिखति = ब्रुधो लिखति

बालः+रौति = बालो रौति

नमः+नमः = नमो नमः

रामः+जयति = रामो जयति

क्षीणः+भवति = क्षीणो भवति

मनः+हरः = मनोहरः

यशः+दा = यशोदा

(४.१) विसर्गस्य रेफः - “इचोऽशि विसर्गस्य रेफः” - इचः (अ, आ इत्येतौ वर्जयित्वा स्वरात्) परस्य विसर्गस्य अशि (स्वरे मृदु-व्यञ्जने च) परे रेफादेशो भवति । उदाहरणानि —

(:=र्)	मुनिः+इति	=	मुनि+र्+इति	=	मुनिरिति
(:=र्)	भानुः+असौ	=	भानु+र्+असौ	=	भानुरसौ
(:=र्)	तैः+आगतम्	=	तै+र्+आगतम्	=	तैरागतम्
(:=र्)	धेनुः+गच्छति	=	धेन+र्+गच्छति	=	धेनुर्गच्छति
(:=र्)	एतैः+भक्षितम्	=	एतै+र्+भक्षितम्	=	एतैर्भक्षितम्

(४.२) अव्ययसम्बन्धिनः ऋकारान्तशब्दस्य सम्बोधनसम्बन्धिनश्च विसर्गस्य अकारात् आकारात् च परस्यापि रेफादेशो भवति । उदाहरणानि —

(:=र्)	पुनः+अत्र	=	पुन+र्+अत्र	=	पुनरत्र
(:=र्)	प्रातः+गच्छति	=	प्रात+र्+गच्छति	=	प्रातर्गच्छति
(:=र्)	पितः+वन्दे	=	पित+र्+वन्दे	=	पितर्वन्दे
(:=र्)	मातः+वन्दे	=	मात+र्+वन्दे	=	मातर्वन्दे

(५) विसर्गस्य लोपः -

(५.१) आतोऽशि विसर्गस्य लोपः — आकारात् परस्य विसर्गस्य अशि (स्वरे मृदुव्यञ्जने च) परे लोपो भवति । उदाहरणानि —

(:=लोपः)	बालाः+अत्र	=	बाला+अत्र	=	बाला अत्र
(:=लोपः)	लताः+एधन्ते	=	लता+एधन्ते	=	लता एधन्ते
(:=लोपः)	ता�+गच्छन्ति	=	ता+गच्छन्ति	=	ता गच्छन्ति
(:=लोपः)	वृद्धाः+यान्ति	=	वृद्धा+यान्ति	=	वृद्धा यान्ति
(:=लोपः)	बालाः+हसन्ति	=	बाला+हसन्ति	=	बाला हसन्ति

५.२ “अतोऽनत्यचि विसर्गलोपः” — अकारात् परस्य विसर्गस्य अकारं वर्जयित्वा स्वरे परे लोपो भवति । उदाहरणानि —

(:=लोपः)	रामः+आगच्छति	=	राम+आगच्छति	=	राम आगच्छति ।
	कृष्णः+एति	=	कृष्ण+एति	=	कृष्ण एति ।
	बालः+इच्छति	=	बाल+इच्छति	=	बाल इच्छति ।

(५.३) “एततदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि” अकारायोः एततदोः यः ‘सुः’ (स-विसर्गः) तस्य लोपः स्याद् हलि न तु नञ्समासे ।

अयं भावः - नञ्समासं विहाय ‘एषः’ ‘सः’ इत्यनयो पदयोः विसर्गस्य अकारं विहाय यत्किञ्चदवर्णे परे लोपो भवति । उदाहरणानि —

एषः+इच्छति	=	एष+इच्छति	=	एष इच्छति
एषः+गच्छति	=	एष+गच्छति	=	एष गच्छति

सः+आगच्छति	=	स+आगच्छति	=	स आगच्छति
सः+तत्र	=	स+तत्र	=	स तत्र
एषः+विष्णुः	=	एष+विष्णुः	=	एष विष्णुः
सः+शम्भुः	=	स+शम्भुः	=	स शम्भुः

(५.४) “रो रि” रेफस्य रेफे परे लोपः स्यात्।

अयं भावः – स्वरात्परस्य विसर्गस्य रेफे परे लोपो भवति। लोपे कृते पूर्वस्वरः दीर्घश्च भवति।

उदाहरणानि —

कविः+रचयति	=	कवि+रचयति	=	कवी रचयति
भानुः+राजते	=	भानु+राजते	=	भानू राजते
पुनः+रमते	=	पुन+रमते	=	पुना रमते
हरिः+रम्यः	=	हरि+रम्यः	=	हरी रम्यः
शम्भुः+राजते	=	शम्भु+राजते	=	शम्भू राजते

